

ПІДХОДИ НАУКОВЦІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ “СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ”

У статті презентовано аналіз підходів вітчизняних та зарубіжних науковців до феномену “соціальний інтелект”. Автор доходить висновку, що формування соціального інтелекту визначають соціальна перцепція, соціальна сензитивність, соціальне мислення, рефлексія й емпатія.

Ключові слова: соціальний інтелект, сензитивність, рефлексія, емпатія.

Досвід соціально-економічних перетворень в Україні переконує, що їх ефективність та розвиток значною мірою визначатимуться якістю теоретичної й практичної підготовки наступних поколінь спеціалістів вищої кваліфікації, зокрема фахівців-митників. Водночас вища школа, на яку покладено головну відповідальність за їхню підготовку, переживає складний період реформувань, успішність яких усе частіше пов’язують із розв’язанням проблеми активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, формування їх здатності розуміти не тільки інших, а й самого себе під час постійної зміни психічних станів і міжособистісних відносин, розуміти та прогнозувати результати як власної поведінки, так і поведінки партнерів по взаємодії. Ці характеристики пов’язують із феноменом “соціальний інтелект”, роль якого в діяльності митника, безсумнівно, висока.

Дослідження феномену “соціальний інтелект” здійснили Д. Големан, Г. Гарднер, Ю. Ємельянов, Ю. Загвоздкін, С. Каган, В. Куніцина, Е. Носенко, Г. Оллпорт, Е. Торндайк та ін. Проте на сьогодні цей феномен, його психологічні механізми, особливості прояву й розвитку цього різновиду інтелекту в процесі професійної діяльності та навчання потребують подальшої уваги дослідників.

Мета статті – проаналізувати наукові погляди на феномен соціального інтелекту.

Аналіз наукових праць психологів дав змогу привернути нашу увагу до феномену “соціальний інтелект” (був уведений у психологію Е. Торндайком (1920) для позначення “далекоглядності в міжособистісних відносинах”) як специфічної пізнавальної здатності, що забезпечує успішну взаємодію з людьми.

Нові методичні розробки проблеми соціального інтелекту належать до 80-х рр. ХХ ст. М. Форд і М. Тісак (1983) в основу виміру інтелекту поклали успішне вирішення проблемних ситуацій. Їм вдалося показати, що соціальний інтелект являє собою чітку й узгоджену групу ментальних здатностей, пов’язаних з обробкою соціальної інформації, групу здатностей, які фундаментально відрізняються від тих, що лежать в основі більш “формального” мислення й перевіряються тестами “академічного” інтелекту.

У вітчизняній психології поняття “соціальний інтелект” було введено Ю. Ємельяновим: “Сферу можливостей суб’єкт-суб’єктного пізнання індивіда можна назвати його соціальним інтелектом, розуміючи під цим стійку, засновану на специфіці розумових процесів, афективного реагування і соціального досвіду здатність розуміти самого себе, а також інших людей, їхні взаємини і прогнозувати міжособистісні події” [2, с. 47]. Значення цього аспекту психіки з особли-

вою наочністю виявляється на численних прикладах, коли люди, які відрізняються високими досягненнями у вивченні явищ матеріального світу (які мають високий загальний предметно-орієнтований інтелект), виявляються безпорадними у встановленні міжособистісних відносин. Згідно з Ю. Ємельяновим, формуванню соціального інтелекту сприяє наявність сензитивності – властивості, що має емоційну природу, чутливості до психічних станів інших, їх прагнень, цінностей та цілей. Сензитивність, на думку автора, у свою чергу, передбачає емпатію – здатність співчувати, емоційно резонувати на переживання іншого. Онтогенетично емпатія лежить в основі соціального інтелекту.

Колектив авторів за ред. М. Тутушкіної [10], досліджуючи феномен сензитивності, визначає її як здатність сприймати навколишній і внутрішній світ, що дає змогу професіоналам різних рівнів легко орієнтуватися в людських відносинах, гармонізувати свою поведінку й емоції. Проте далеко не завжди висока сензитивність дається від природи. У такій ситуації її необхідно розвивати через тренування компонентів, що її складають. Серед базових основ сензитивності поряд з емпатією М. Тутушкіна називає знання себе, самопізнання. Саме глибина й точність характеристик самопізнання дають людині впевненість у власних силах. Звертаючись у минуле, людина досліджує себе: свої можливості, варіанти дій, почуття, думки, стан. Таке вивчення автор називає рефлексією, маючи на увазі під цим процес пошуку та встановлення розумових зв'язків між існуючою ситуацією й світоглядом особистості в цій сфері (або в цілому) з метою визначення змістів, відносин і образів дій [10]. Отже, соціальний інтелект розглядається тут з позицій базових характеристик, що сприяють його формуванню. До основних факторів соціального інтелекту М. Тутушкіна зараховує сензитивність, рефлексію й емпатію.

Аналіз наукової літератури показав, що в літературі соціальний інтелект ототожнюється з практичним мисленням. Л. Уманський [11] тлумачив соціальний інтелект як відносно незалежне праксеологічне утворення – те, що умовно можна визначити як “практично-психологічний розум”. Б. Теплов також використовує поняття “практичний розум” – такий, що спрямовує свою дію від абстрактного мислення – до практики, від загальних принципів – до конкретних обставин; на відміну від теоретичного розуму, який спрямований від “живого спостереження до абстрактного мислення” [9].

У працях Н. Амінова і М. Молоканова [1] соціальний інтелект розглядається як умова вибору профілю діяльності в майбутніх практичних психологів. У результаті досліджень виявлено зв'язок соціального інтелекту зі схильністю до дослідницької діяльності. Ті досліджувані, у яких був виявлений високий рівень розвитку соціального інтелекту, виявили вищу схильність до практичної психологічної діяльності й конструктивного впливу на аудиторію в процесі здійснення міжособистісних ділових форм комунікації.

У 1994 р. в рамках проекту “Інтелектуальний потенціал” Н. Кудрявцева [4] запропонувала свою концептуальну розробку цієї проблеми. Істотним у цьому проекті було прагнення співвіднести загальний і соціальний інтелект. На основі уявлень про структуру інтелектуального потенціалу автором було розроблено комплекс дослідницьких підходів і конкретних методик, які привели до виділення інтегративного показника інтелектуального потенціалу людини. Він позначається як “єдність інтелекту” та відбиває істотні компоненти механізму інтелектуального зростання, підвищення збігу за рівнями особистості: загального

інтелекту (здатність вирішувати завдання на суб'єкт-об'єктному рівні) і соціального інтелекту (здатність вирішувати завдання на суб'єкт-суб'єктному рівні). Важливим компонентом у структурі соціального інтелекту є самооцінка людини.

Соціальний інтелект розуміється Н. Кудрявцевою як здатність до раціональних, розумових операцій, об'єктом яких є процеси міжособистісної взаємодії. Була встановлена неоднозначна картина взаємозв'язку загального й соціального інтелекту: соціальний інтелект є відносно незалежним від загального інтелекту.

У праці М. Кубишкіної [3] виявлено зв'язок соціального інтелекту з діяльністю, спрямованою на досягнення високих результатів у соціально значущій діяльності. Дослідження М. Кубишкіної показало, що провідними особливостями людей з вираженим мотивом соціального успіху є більша активність і впевненість у собі, висока самооцінка з твердою впевненістю у власній чарівності, високорозвинутий соціальний інтелект.

У своїй праці “Людина у соціальних іграх” М. Некрасов [8] звертається до поняття “соціальне мислення”, яке є близьким за змістом до поняття “соціальний інтелект”. Соціальне мислення визначається ним як здатність до розуміння й оперування інформацією про відносини людей і груп. Розвинуте соціальне мислення дає змогу його носію ефективно вирішувати завдання використання особливостей соціальних груп у процесі їх взаємодії. Оперативність соціального мислення відрізняє учасників цих процесів за рівнем постановки й досягнення ними своїх цілей і має на увазі швидкість, гнучкість, точність в оперуванні фактами соціальної дійсності.

Значний внесок у розробку уявлень про соціальний інтелект зроблено В. Куніциною, яка запропонувала свою концепцію соціального інтелекту [5]. Соціальний інтелект – це глобальна здатність, що виникає на базі комплексу інтелектуальних, особистісних, комунікативних і поведінкових рис, включаючи рівень енергетичної забезпеченості процесів саморегуляції; ці риси зумовлюють прогнозування розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретацію інформації й поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень. Ця здатність дає змогу досягати гармонії із собою і з навколишнім середовищем. Соціальний інтелект – багатомірна, складна структура, що має такі аспекти:

1. *Комунікативно-особистісний потенціал* – комплекс властивостей, які полегшують або ускладнюють спілкування, на основі якого формуються такі інтегральні комунікативні властивості, як психологічна контактність і комунікативна сумісність; це – основний стрижень соціального інтелекту.

2. *Характеристики самосвідомості* – почуття самоповаги, свобода від комплексів, забобонів, придушених імпульсів, відкритість новим ідеям.

3. *Соціальна перцепція*, соціальне мислення, соціальна уява, соціальне уявлення, здатність до розуміння й моделювання соціальних явищ, розуміння людей та їх мотивів діяльності.

4. *Енергетичні характеристики*: психічна та фізична витривалість, активність, слабка виснажливність.

Основні функції соціального інтелекту, на думку автора, полягають у такому: забезпечення адекватності, адаптивності в мінливих умовах; формування програми та планів успішної взаємодії в тактичному й стратегічному напрямках, вирішення поточних завдань; планування міжособистісних подій і прогнозування їх розвитку; мотиваційна функція; розширення соціальної компетентності; саморозвиток, самопізнання, самонавчання.

Таким чином, соціальний інтелект у концепції В. Куніциної – це індивідуальні задатки, здатності, властивості, що полегшують утворення в особистому досвіді вмінь і навичок соціальних дій та контактів. Соціальний інтелект допомагає людині прогнозувати розвиток міжособистісних подій, загострює інтуїцію, передбачливість і забезпечує психологічну витривалість. Вищий рівень розвитку соціального інтелекту відрізняє гуманістична спрямованість: носієм її є соціально зріла особистість, яка має адекватну самооцінку, самодостатня, добре адаптована, з розвинутим почуттям власної гідності, з високим соціальним потенціалом, що виявляється в здатності позитивного впливу на інших.

Дослідження проблеми соціального інтелекту дало авторові змогу виявити чотири рівні соціального інтелекту: низький, середній, високий і дуже високий. Чим вищий рівень соціального інтелекту, тим більш розвинутою є саморегуляція, упевненість у собі, здатність впливати. Кожному вищому рівню соціального інтелекту відповідає вищий розвиток таких властивостей, як креативність (оригінальність за методикою Торенса), моральні настанови й самоповага. Чим нижчий рівень соціального інтелекту, тим більше в ньому сором'язливості, рефлексивності, агресивності, особистих проблем (внутрішня конфліктність), виснажливості, некомунікабельності (аутизм, відчуженість, самотність). Кожний наступний рівень характеризується більшим комунікативно-особистісним потенціалом, наявністю добре сформованих властивостей, що забезпечують успішність спілкування, і зниженням виразності таких властивостей, як виснажливості, сором'язливості, потенційна конфліктність, агресивність, рефлексивність. Таким чином, В. Куніцина формулює висновок про те, що сильно виражена рефлексивність не сприяє розвитку соціального інтелекту [5].

Це твердження суперечить висновку, зробленому раніше М. Тутушкіною [10] про те, що розвиток соціального інтелекту залежить від рефлексії. Цю суперечність можна пояснити неоднозначністю в тлумаченні самого терміна “рефлексія”, насамперед, універсальністю механізму її дії, в основі якого лежить принцип зворотного зв'язку. Цей принцип виявляється на різних рівнях саморегуляції індивіда: від нейрофізіологічного до особистісного.

В. Куніцина використовує термін “рефлексивність”, що, швидше за все, вказує на природничо-наукове трактування феномену рефлексії. Рефлексія розуміється як натуральна властивість психіки, тобто рефлексивність, що виявляється в інертності мислення, як його протилежність імпульсивності. У цьому варіанті натуралістичного розуміння губиться якісна специфіка рефлексії як особливої властивості власно людської, соціально зумовленої психіки.

Проблема соціального інтелекту набула відображення в працях Є. Михайлової (Альшиної) у руслі досліджень комунікативних і рефлексивних здатностей особистості та її реалізації в професійній сфері [7]. Дослідниця вважає, що соціальний інтелект забезпечує розуміння вчинків і дій людей, розуміння мовної продукції людини, а також її невербальних реакцій (міміки, жестів, поз).

Даючи інтерпретацію композитної оцінки соціального інтелекту, Є. Михайлова так характеризує індивіда з високим соціальним інтелектом: “Особа з високим соціальним інтелектом здатні отримувати максимум інформації про поведінку людей, розуміти мову невербального спілкування, висловлювати швидкі й точні судження про людей, успішно прогнозувати їх реакції в заданих обставинах, виявляти далекоглядність у відносинах з іншими, що сприяє їх успішній соціальній адаптації” [7].

Люди з високим соціальним інтелектом, як правило, бувають успішними комунікаторами. Їм властиві контактність, відкритість, тактовність, доброзичливість і щирість. Високий соціальний інтелект пов'язаний з інтересом до соціальних проблем, наявністю потреби впливати на інших і часто поєднується з розвинутими організаторськими здібностями. Люди з розвинутим соціальним інтелектом зазвичай мають виражений інтерес до самопізнання й розвинуту здатність до рефлексії. Люди з високим соціальним інтелектом частіше за все легко уживаються в колективі, сприяють підтримці оптимального психологічного клімату, виявляють більший інтерес, кмітливість і винахідливість у роботі.

Проблема соціального інтелекту висвітлюється в рамках досліджень здатностей до творчості [6]. Ряд науковців стверджує, що здатність до творчості й соціальна адаптивність особистості мають зворотну кореляцію. Інші вчені вважають, що креативність підвищує успішність у спілкуванні й адаптивність особистості в суспільстві. Зокрема, у дослідженні І. Киштимової [6], присвяченому розвитку креативності школярів, відзначається помітне підвищення всіх показників соціального інтелекту при позитивній динаміці рівня креативності. Автор доходить висновку, що творча особистість більшою мірою, ніж особистість некреативна, здатна до розуміння й прийняття інших і, таким чином, до успішності в спілкуванні й адаптації в соціальному середовищі.

Отже, соціальний інтелект – відносно нове поняття, що перебуває в процесі розвитку й уточнення. Останніми роками сформувалася думка, що соціальний інтелект являє собою чітку й узгоджену групу ментальних здатностей, пов'язаних з обробкою соціальної інформації, групу здатностей, які фундаментально відрізняються від тих, які лежать в основі більш “формального” мислення, що перевіряється тестами “академічного” інтелекту. Соціальний інтелект визначає рівень адекватності й успішності соціальної взаємодії.

Висновки. У результаті теоретичного огляду досліджень соціального інтелекту ми спиралися на визначення цього феномену, надане вітчизняними психологами. Соціальний інтелект тлумачили як здатність людини розуміти не тільки інших, а й саму себе під час постійної зміни психічних станів і міжособистісних відносин, розуміти та прогнозувати результати як власної поведінки, так і поведінки партнерів по взаємодії. Аналіз змісту цього поняття показав, що формування соціального інтелекту визначають соціальна перцепція, соціальна сензитивність, соціальне мислення, рефлексія й емпатія. Крім того, актуальним у рамках дослідження є твердження науковців про можливість цілеспрямованого формування зазначеної інтегральної властивості особистості в будь-якому віці.

Список використаної літератури

1. Аминов Н.А. О компонентах специальных способностей будущих школьных психологов / Н.А. Аминов, М.В. Молоканов // Психологический журнал. – 1992. – № 5. – С. 104.
2. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю.Н. Емельянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.
3. Кубышкина М.Л. Психологические особенности мотивации социального успеха : автореф. дис. канд. психол. наук / М.Л. Кубышкина. – СПб., 1997.
4. Кудрявцева Н.А. Единство интеллекта. Научный отчет (Грант РФФИ 1993–1994) / Н.А. Кудрявцева. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1995.
5. Куницына В.Н. Социальная компетентность и социальный интеллект: структура, функции, взаимоотношение / В.Н. Куницына // Сб. Теоретические и прикладные вопросы психологии. – 1995. – Вып. 1. – Ч. 1.

6. Кыштымова И.М. Развитие креативности школьников в условиях экспериментальной модели учебного процесса : дис. канд. психол. наук / И.М. Кыштымова. – Иркутск, 2000. – 188 с.

7. Михайлова Е.С. Коммуникативный и рефлексивный компоненты и их соотношение в структуре педагогических способностей : дис. канд. психол. наук / Е.С. Михайлова. – Л., 1990. – 214 с.

8. Некрасов М.Г. Человек в социальных играх / М.Г. Некрасов. – Тула, 1996. – 78 с.

9. Теплов Б.М. Избранные труды : в 2 т. / Б.М. Теплов ; ред.-сост. Н.С. Лейтес. – М. : Педагогика, 1985.

10. Тутушкина М.К. Практическая психология для менеджеров / М.К. Тутушкина. – М. : Филин, 1996. – 366 с.

11. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников / Л.И. Уманский. – М. : Просвещение, 1980. – 160 с.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2012.

Мовчан Д.А. Подходы ученых к исследованию феномена “социальный интеллект”

В статье представлен анализ подходов отечественных и зарубежных ученых к феномену “социальный интеллект”. Автор приходит к выводу, что формирование социального интеллекта определяют социальная перцепция, социальная сензитивность, социальное мышление, рефлексия, эмпатия.

Ключевые слова: *социальный интеллект, сензитивность, рефлексия, эмпатия.*

Movchan D. Scientists' approaches to research of the phenomenon “social intelligence”

The analysis of national and foreign scientists' approaches to the phenomenon of “social intelligence” has been presented in the article. The author has made a conclusion that social perception, social sensitivity, social thinking, reflection and empathy define the formation of social intelligence.

Key words: *social intelligence, sensitivity, reflection and empathy.*